

Бојана Павловић*

ЗАВЕШТАЊА И ЗАВЕТИ У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ XIII И XIV ВЕКА: НЕКОЛИКО ПРИМЕРА

Рад има за циљ да укаже на неколико докумената који се могу уврстити у категорију завештања и завеза, насталих средином XIII и током XIV века. У питању су два шестнаестнаест византијских цара Теодора II Ласкариса и Андроника III Палеолога, који нису сачувани, а о чијем постојању сведоче нарађивни извори епоха о којима је реч. Такође, реч је и о завештању патријарха Арсенија Ауторијана, завештању патријарха Јосифа и епископа Теодора Метохиста у којој је велики логотип за наследника своје библиотеке у манастиру Христоса у Хори именовано свој ученика, Никифора Григору. Већ на први поглед јасно је да се ради о разнородним документима, специфичним како по форми, тако и по садржини. Будући да њихове специфичности још увек нису биле предмет детаљније анализе, није су истражени у контексту који ће овај рад понудити, питање њиховог извршења, правног значаја и примене у византијском друштву представљају фокус овог истраживања.

Кључне речи: завештање, завет, тестамент, заклетва, наследство

Разнородност термина којима се у византијском праву означавао тестамент, завештање, израз последње воље добро је позната истраживачима. Тако се најчешће у изворима срећу појмови *διαθήκη*, *διάταξις* и *διατύπωσις*, *ἐπιτελεύτιον γράμμα*, *τελευταία βούλησις*, а неретко и само *βουλή*, *ἐντολή*, *θέλησις*, па чак и *διαταγή*.¹ Колико је разнородна терминологија која их описује, толико је разноврсна и природа самих докумената, односно природа правних послова која се њима регулише, а која се огледа у још сложенијој и прецизнијој употреби појмова који теже да правни

* Научни сарадник Византолошког института САНУ, bojana.pavlovic@vi.sanu.ac.rs. Истраживање у овом раду подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Т. МАТОВИЋ, *Завештања у архивама свештојерских манастира (XIII–XV век)*, необјављена докторска дисертација, Београд 2017 (= МАТОВИЋ, *Завештања*), 40–41. О разнородним појмовима тестаментна види још и С. ШАРКИЋ, Појам тестаментна у римском, византијском и српском средњовековном праву, *Трећа југословенска конференција византолога*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић Крушевац 2000, 85–90.

посао ближе одреде.² У ова документа убрајају се, на првом месту, тестаменти, поклон за случај смрти (μετὰ θάνατον δῶρον),³ завети, тј. аманети, који се у правној науци означавају термином фидеикомис,⁴ али и додатне белешке, кодицији, које су обично пратиле завештања и допуњавале завештаочеву последњу вољу.⁵ Сваки од ових докумената, разумљиво, састављан је у одређеној правној форми, која је могла варирати у зависности од типа самог документа. Међутим, као што то обично бива код било које класификације, постоје одређени списи који се по својој форми не могу сасвим уврстити у документа о којима је реч, али који им по својој садржини, као и терминима којима се означавају, у потпуности одговарају. Реч је о тестаментима царева Теодора II Ласкариса (1254–1258) и Андроника III Палеолога (1328–1341), завештањима патријарха Арсенија Ауторијана (1254–1260, 1261–1265) и Јосифа (1266–1275, 1282–1283), и на крају, о песми великог логотета Теодора Метохита. Тестаменти двојице царева нису сачувани и о њима се сазнаје на основу сведочанстава историчара који описују њихове владавине. Оба документа су, међутим, састављена, највероватније, непосредно пред смрт владара (или ишчекивање смртног исхода) са намером да се за њихове малолетне синове осигура наследство престола. Завештање патријарха Арсенија имало је за циљ да обезбеди поштовање његове последње воље у вези са екскомуникацијом цара Михаила VIII Палеолога (1259–1282), који је узурпирао власт и са престола склонио законитог малолетног наследника цара Теодора II, Јована IV Ласкариса (1258–1261). Завештање патријарха Јосифа имало је намеру да искаже и у аманет потоњим генерацијама остави Јосифово исповедање вере по православном обреду и најоштрије осуди склапање уније у Лиону 1274. године. Најзад, песма великог логотета, поред тога што несумњиво сведочи о огромној ерудицији и образовању свог састављача, садржи стихове који именују логотетовог ученика, Нићифора Григору, за „наследника његове мудрости“ и комплетне књижевне заоставштине цариградског манастира Христа у Хори. Већ је на први поглед јасно да се не ради о типичним тестаментима и завештањима, будући да се у случају прва два документа „завештава“ власт над РOMEЈСКИМ ЦАРСТВОМ, док се друга два више могу третирати као духовна завештања,⁶ којима се у аманет оставља одбрана нематеријалног

2 МАТОВИЋ, *Завештања*, 41–42.

3 МАТОВИЋ, *Завештања*, 36–37; Т. МАТОВИЋ, *Μετὰ θάνατον δῶρον* у светогорским актима, *Περιβολος, Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, књ. II, ур. Б. МИЉКОВИЋ, Д. ЦЕЛЕВЦИЋ, Београд 2015, 427–442.

4 МАТОВИЋ, *Завештања*, 35–36; Т. МАТОВИЋ, *Одређивање наследниковог наследника и породични фидеикомис у византијским изворима*, *Зборник радова Византолошког института*, 55, 2018 (= МАТОВИЋ, *Породични фидеикомис*), 201–214.

5 МАТОВИЋ, *Завештања*, 34–35.

6 Не треба заборавити да су се и Стари и Нови завет такође означавали терминима Παλαιά καὶ Καινή Διαθήκη.

наслеђа. Овакав тип завештања није био редак случај у византијској историји, а пример још једног таквог списка представља и завештање Теодора Студита којим је чувени византијски духовник друге половине VIII и прве половине IX века у аманет оставио своју игуманску и пастирску делатност.⁷ Последњи спис је, како по форми, тако и по садржини, можда најспецифичнији од свих осталих, будући да се у тексту песме именује и духовни наследник, али и наследник материјалних добара. С друге стране, ниједан од поменутих докумената не испуњава у потпуности класичну тестаментарну форму⁸ (барем не они који су нам сачувани), што само говори о разноликости византијских текстова и докумената и великом опрезу са којим се мора приступати њиховој класификацији.

ТЕСТАМЕНТ ЦАРА ТЕОДОРА II ЛАСКАРИСА

За тестамент византијског цара Теодора II Ласкариса зна се на основу података из наративних извора епохе, иако званичан документ, као што је напоменуто, није сачуван.⁹ Због тога се ништа детаљније и прецизније не може рећи о његовој тестаментарној форми. Тестамент је састављен августа 1258. године, будући да се у једном акту патријарха Арсенија упућеном великом епископу Гемисту, састављеном у истом периоду, објављује смрт цара Теодора II.¹⁰ Оно што је, међутим, од особитог значаја јесте и чињеница да је цар уопште саставио један такав документ којим је своје поданике обавезивао на верност свом малолетном сину, Јовану IV Ласкарису. Ово је утолико важније, пошто је познато да у Византији није постојао званичан документ који је регулисао принцип наслеђивања, те су владари најчешће своје изабране наследнике (синове или браћу) још за живота означавали као савладаре.¹¹

-
- 7 А. СТОЈАНОВИЋ, „Завештање“ Светог Теодора Студита као апологија православности Светих отаца из Газе Варсануфија Великог и Аве Доротеја, *Зборник радова Византолошког института*, 55, 2018, 29–43.
 - 8 МАТОВИЋ, *Завештања*, 180–185.
 - 9 F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, Teil I–IV*, München und Berlin, 1924–1960 (= Dölger, *Regesten I–IV*), № 1846.
 - 10 V. LAURENT, *Les regestes des actes de patriarcat de Constantinople, Vol. 1, Fasc. 4 : les regestes des 1208 à 1309*, Paris 1971, № 1338; Georges Pachymères, *Relations historiques I–IV*, édition, introduction et notes par A. FAILLER, traduction française par V. LAURENT, A. FAILLER, Paris 1984–1999. (= *Pach. I–IV*), *Pach. I*, 62, № 3.
 - 11 П. И. ЖАВОРОНКОВ, Избрание и коронация византийских императоров, *Византийский Временник*, 49, 1948, 55–59; Г. ОСТРОГОРСКИ, Сацаровање у средњовековној Византији, *Из византијске историје и њеној историји*, Београд 1970 (= *Сабрана дела III*), 180–191; Б. ФЕРЈАНЧИЋ, Савладарство у доба Палеолога, *Зборник радова Византолошког института*, 24–25, 1986, 307–383; В. PAVLOVIĆ, Theodore II Lascaris as Co-Emperor: Reality and Missapprehensions in Byzantine Historiography, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 50, 2, 2013, 587–607; Б. ПАВЛОВИЋ, Савладарство Јована V Палеолога, *Зборник радова Византолошког института*, 55, 2018, 233–247.

Јован IV је, највероватније, још за очева живота био проглашен, мада не и крунисан, за савладара,¹² али потреба да се таква ствар озваничи правним документом довољно говори о несигурности положаја владајуће породице.¹³ Иако није била устаљена пракса да византијски цареви тестаментима покушавају да осигурају наследство престола својим малолетним синовима, случај Теодора II и касније Андроника III Палеолога није био усамљен. Такве тестаменте (διαθήκη) саставили су цареви Ираклије I (610–641), Роман I Лакапин (919–944), Роман II (959–963)¹⁴ и Константин X Дука (1059–1067),¹⁵ а познато је и да је цар Манојло I Комнин (1143–1180) покушао да на сличан начин очува престо за свог малолетног наследника Алексија II (1180–1183).¹⁶ У томе је цар отишао и корак даље те је захтевао не само од аристократије, војске, сената и народа, већ и од патријарха и читавог клира да се закуну на верност његовом наследнику и да се обавезу да ће чувати, према указу, тестаменту и наредби Царства му (ἵνα ὑπάρχω εἰς τὸν ὀρισμὸν καὶ τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς βασιλείας σου), чисту и добронамерну веру у заклетву дату њему, његовој царици Марији и његовом сину. О овоме сведочи и посебан синодални акт патријарха Михаила који је издат 1171. године, по рођењу Алексија II.¹⁷ Познато је, међутим, да у подухвату осигурања наследства у оквиру своје гране породице цар није успео и да је његовог сина са власти смакнуо и убио царев брат од стрица, Андроник I (1183–1185). Ипак, царев указ и синодални акт нису били заборављени, о чему сведочи и помен документа у Шестокњижу Арменопула из XIV века.¹⁸ Занимљиво је, ипак, да се, барем према ономе што знамо из извора, ни Теодор II Ласкарис ни касније Андроник III Палеолог

12 *George Akropolites. The History*, Introduction, translation and commentary by R. MACRIDES, Oxford 2007 (= MACRIDES, *History*), 338, № 11.

13 Познато је колико су аристократске породице биле непријатељски расположене према Теодору II и његовом протовестијару, *Georgii Acropolitae Opera, Vol. I*, recensuit A. HEISENBERG, editionem anni MCMIII et correctionem curavit P. WIRTH, Stuttgart 1978 (= *Acrop. I*), 154. 24–25; 155. 15–156. 19; *Pach. I*, 62–81. 3; Теодор Скутариот је умеренији у односу на Георгија Акрополита када је у питању приказивање беса аристократије према Музалонима, *Ἀνωνύμου συνοψις χρονική*, ed. K. SATHAS, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, Vol. 7, Paris 1894 (= *Ἀνωνύμου συνοψις χρονική*), 536. 23; *Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I–II*, eds. L. SCHOPEN, I. BEKKER, Bonnae 1829–1830 (= *Greg. I, II*), *Greg. I*, 63. 15–65. 8.

14 DÖLGER, *Regesten Ia–b*, Nos. 216, 645, *Vol. II*, № 692.

15 N. SVORONOS, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, *Revue des études byzantines*, 9, 1951 (= SVORONOS, *Serment*), 122.

16 О проглашењу Алексија II Комнина за цара одмах по рођењу види *Nicetae Choniatae Historia*, recensuit I. A. VAN DIETEN, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XI, 1, Berlin 1975 (= *Choniatae Historia*), 169; А. ПАВЛОВЬ, Синодальный акт Константинопольскаго патриарха Михаила Анхіала 1171 года о приводе архіереевъ къ присягѣ на вѣрность императору Мануилу Комнину и его новорожденному сыну Алексѣю, съ формой самой присяги, *Византийский Временник*, 2, 1895 (= ПАВЛОВЬ, Синодальный акт), 389.

17 ПАВЛОВЬ, Синодальный акт, 388, 393.

18 *Ibid.*, 389.

не позивају на случај Манојла I у својим настојањима да спроведу исту ствар. Осим тога, у Шестокњижју се наводи да је акт патријарха Михаила предвиђао и анатему против онога ко би починио нешто против Манојловог наследника Алексија, иако у самом документу о томе нема експлицитног говора.¹⁹

Георгије Акрополит, царев савременик и учитељ, приповеда да је Теодор II саставио тестамент (ὁ δὲ πατήρ τοῦτου καὶ βασιλεὺς διαθήκην πεποίηκε) за свога сина и наследника, али да је документ, уистину, највише ишао у корист Георгију Музалону, царевом најближем сараднику и протовестијару, кога је учинио господарем свих ромејских ствари (τοῦτον γὰρ ἡ διαθήκη ἐποίηε τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀπάντων πραγμάτων κύριον) док Јован Ласкарис не постане довољно зрео да преузме власт у своје руке.²⁰ Теодор Скутариот, хроничар који нуди нешто другачију визију главних учесника збивања о којима је реч, по овом питању сагласан је са Акрополитом.²¹ Још један савременик, историчар Георгије Пахимер, иако експлицитно не помиње тестамент цара Теодора, наводи, кроз речи Георгија Музалона, да је протовестијар пристао да буде старатељ малолетном наследнику не по својој вољи, већ како би испунио цареву писану наредбу (ἐπιστολὰς πληρῶν βασιλέως).²² Акрополит додаје и да су се сви присутни тада заклели да ће поштовати цареву вољу.²³ Најзад, нешто познији извор, *Ромејска историја* Нићифора Григоре, такође пружа податке о тестаменту цара Теодора II, постављењу Музалона за епитропа и заклетвама на верност које су дате њему и његовом протовестијару (δι' ὃν αἱ τὸ τοῦ βασιλέως ἔγγραφοι ἐξέτιθεντο διαθήκαι ἐπίτροπον τὸν Μουζάλωνα καθιστῶσαι καὶ πρὸς γε δὴ φρικώδεις ὀρκωμοσίαι παρὰ πάντων ὁμοῦ μεγάλων τε καὶ μικρῶν ἐτελέσθησαν).²⁴

Иако се не може поуздано рећи шта је заиста писало у документу, као ни у чију корист је он уистину био састављен, нема сумње да је њиме Теодор II покушао да осигура наследство престола за свог сина, што свакако не искључује могућност да је у први мах документ више ишао у прилог старатељу малолетног Јована IV, протовестијару Георгију Музалону. Осим тога, будући да је царев протовестијар добио улогу епитропа, а пошто је познато да се епитропи именују како би осигурали извршење последње воље завештаоца, логично је закључити да је управо Георгије Музалон требало да се стара о испуњењу цареве последње воље, што му је несумњиво ишло у прилог.²⁵

19 ПАВЛОВЪ, Синодальный акт, 389. О духовној казни ће бити говора у даљем тексту.

20 *Acrop. I*, 154. 13–15; MACRIDES, *History*, 340, № 2.

21 *Αωνύμιον σύνοψις χρονική*, 536, 13–20. За разлике у исказима Георгија Акрополита и Теодора Скутариота види В. PAVLOVIĆ, Some remarks on the divergences in the narrative of George Akropolites and Theodore Skoutariotes, *Science Journal of Volgograd State University*, 24, 6, 2019, 150–172.

22 *Pach. I*, 71. 9–13.

23 *Acrop. I*, 154. 19–20.

24 *Greg. I*, 63. 10–13.

25 МАТОВИЋ, *Завештања*, 112–114; Т. МАТОВИЋ, Епитроп (ἐπίτροπος) – извршилац тестамена, *Зборник радова Византијолошкој инститиуцији*, 51, 2014, 187–214.

Још један необично важан аспект којим се покушало обезбедити поштовање царева последње воље и гарантовати извршење онога што је тестаментом било прописано јесте било полагање већ поменутих заклетви. Заклињање цару и његовим наследницима на верност била је врло важна и устаљена пракса у Царству, која се вероватно може датовати у V век и доба цара Маркијана (450–457), да би тек од времена Лава VI Мудрог (886–912) оваква церемонија почела да се третира као институција.²⁶ Међутим, тек од епохе Комнина заклињање цару и његовом савладару на верност постаје устаљена пракса, коју ће, почев од времена иконоклазма, бити у обавези да извршавају и црквени великодостојници, будући да су се и они сматрали државним чиновницима. У вези са тим и од посебне важности за нашу тему јесте и анатема која је била саставни део заклетве, а која се бацала у случајевима повреде царског достојанства, односно покушаја узурпације власти и повреде легитимно означеног наследника.²⁷ На тај начин се патријарху (у нашем случају патријарху Арсенију Ауторијану) давало право али и обавеза да се, без обзира на именованог епитропа (који је уједно могао бити и сам патријарх), стара о извршењу царева последње воље.²⁸ Заклињање цару на верност било је искључиво религиозан чин, спадало је у домен канонског права и пре свега је имало за циљ да потврди апсолутну цареву вољу, те су и противници те идеје (присталице изборног принципа) неретко полемисали о легитимности давања заклетве, у неким случајевима чак и одбијајући да јој се подвргну. Такав је случај Михаила Палеолога.²⁹ Због тога је од особитог значаја осврнути се на то колико су уистину тестамент Теодора II и заклетва њему дата били обавезујући за његове поданике.

Као што је познато, след догађаја није ишао у прилог испуњењу царева последње воље. Да духовна теорија и политичка пракса често не иду заједно, најсликовитије је представио историчар Нићифор Григора, износећи мишљење према којем су особе, попут тадашњег патријарха Арсенија, једноставног човека пуног врлина, али неискусног у политичким стварима, кога је историчар такође сматрао епитропом (ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος ἐπίτροπος ὦν καὶ αὐτὸς),³⁰ несрећан избор за овако важне позиције. Епитроп би требало да буде човек који је искусан у вођењу државних ствари, тако да његово деловање подсећа на музичара који приликом свирања производи најлепше тонове.³¹ Један од епитропа цара Јована IV, протовестијар Музалон,

26 SVORONOS, Serment, 106–108.

27 SVORONOS, Serment, 114–115.

28 Ово је посебно добило на важности од XIII века када је и порастао утицај Цркве у друштву, D. ANGELOV, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*, Cambridge 2006, 351–416.

29 SVORONOS, Serment, 124–125.

30 *Greg. I*, 66. 12–13.

31 *Greg. I*, 66. 23–24.

међутим, сурово је убијен у олтарском простору манастира Сосандра, само неколико дана након цареве смрти.³²

Нови заштитник и управитељ (κρηδεῖων καὶ φροντιστής, не и ἐλίτροπος!) над ромејским стварима постао је Михаило Палеолог,³³ кога су на верност према члановима династије Ласкарис везивале још давно дате заклетве царевима Јовану III Ватацу (1221–1254) и Теодору II Ласкарису, које је он сваки пут имао обавезу да обнови након три оптужбе за неверство.³⁴ Управо је он сада требало да се стара о судбини Царства, али и да обезбеди несметан прелазак власти на Јована IV. Будући да је ситуација захтевала зрелог владара, ишло се на Михаилово проглашење и крунисање, али је претходно морало бити регулисано питање заклетви, што је врло практично, по принципу икономије и решено. Према сведочанству Георгија Пахимера, поједини епископи су сматрали да са Палеолога треба скинути обавезу коју је преузео давањем заклетве Јовану Ватацу још 1254. године после прве оптужбе за неверство, за чије се кршење предвиђало и одлучење из Цркве.³⁵ Палеологово проглашење, а потом и крунисање за цара, дакле не би се третирао као мера против Јована IV, већ пре као помоћ владару, док би споразуми између двојице царева, који би том приликом били закључени под заклетвом, имали још већу снагу од претходних самим тим што би обавезивали и једну и другу страну на верност. Речено је и учињено, а заклетве је саставио протасекрит Какос Сенахерим.³⁶ Нема сумње да је у овом случају спроведен принцип икономије, према коме се један деликт могао оправдати у мери у којој је он водио ка нестанку већег зла и у мери у којој је као резултат имао неко добро. Икономија, дакле, није била сама по себи добра, већ се за њом посезало ради мањег зла.³⁷

32 *Acrop. I*, 154. 24–25; 155. 15–156. 19; *Ανανύμων σύννομις χρονική*, 537.8–27; *Pach. I*, 80–89; *Greg. I*, 65. 9–66. 11.

33 *Acrop. I*, 158. 5–21; *Pach. I*, 94, 96.

34 О неверствима Михаила Палеолога види М. НИКОЛИЋ, Б. ПАВЛОВИЋ, Слика Михаила VIII у делима историчара епохе Палеолога, *Зборник радова Византолошког института*, 54, 2017 (= НИКОЛИЋ, ПАВЛОВИЋ, Михаило VIII), 145–146. Интересантно је да је заклетва дата Теодору II била реципрочна, односно да се и цар заклео свом поданику на дату амнестију због његових преступа. Билатералне заклетве биле су уобичајене од времена царева из династије Палеолога, али се јављају већ са Ласкарисима, А. LAIOU, *The Emperor's word: chrysobulls, oaths and synallagmatic relations in Byzantium (11th–12th c.)*, *Travaux et mémoires*, 14, 2002, *Mélanges Gilbert Dagron* (= LAIOU, *The Emperor's word*), 351–354.

35 Интересантно је, међутим, да том приликом нису поменуле и заклетве дате Теодору II.

36 *Pach. I*, 134–136; DÖLGER, *Regesten, Teil III*, № 1855.

37 А. FAILLER, *Le principe de l'économie ecclésiastique vu par Pachymère*, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 32, 4, 1982 (= FAILLER, *Principe de l'économie*) 288–289. Познато је такође да је и царица Евдокија, удовица цара Константина X Дуке, упркос заклетви коју је дала да се неће никада више удавати, у једном тренутку, због опасности која је претила држави, била приморана да се венча са Романом IV Диогеном (1068–1071), те је ослобођена заклетви. Према тумачењу тадашњег патријарха Јована Ксифилина и неких сенатора постојао је закон који је предвиђао

Према обичају, сви поданици су се заклели и Палеологу и Ласкарису на верност, а свему томе додата је и одредба да су и један и други у обавези да се освете било коме ко би покушао да повреди права било кога од њих, што је уједно имало за циљ и спречавање грађанског рата. Михаило Палеолог се још заклео да ће бити у нижем рангу од Јована Ласкариса, да неће ништа покушавати против његове личности и обавезао се на давање савета малолетном „колеги“. Припадници аристократије заклели су се обојици на верност над светим јеванђељем³⁸ и обавезали да бране онога против кога би се покушала нека завера. Уследила је и прокламација Михаила Палеолога за цара.³⁹

Читав овај церемонијал о коме детаљно приповеда Пахимер, имао је за циљ да онемогући узурпацију престола. До ње је, као што је познато, ипак дошло, и ово свакако не представља јединствен случај у дугој историји Византијског царства. С друге стране, без обзира на духовну казну предвиђену за ову врсту преступа, која је за собом повлачила и екскомуникацију, а некад и анатему,⁴⁰ није познато да је она икада икога спасла судбине, те је тако и Михаило Палеолог спровео своју замисао у дело.

Први цар из династије Палеолог ускоро ће у потпуности прекршити заклетве дате Јовану IV Ласкарису, што је најоштрије осудио управо онај чија је дужност, али и право било да реагује против таквог чина – патријарх Арсеније. Логично би било претпоставити да се и тестамент цара Теодора завршавао санкцијом која је предвиђала казну за свакога ко би прекршио последњу вољу завештаоца.⁴¹ Стога је јасно зашто је главни аргумент, за који су се у својој борби против оснивача династије Палеолог држали и патријарх Арсеније и његове присталице, био управо кршење заклетви. За њих је долазак Михаила Палеолога на власт био акт супротан закону (*παράνομος*), у сваком облику нелегитиман, од чега патријарх, али ни његове присталице нису никада одступиле.

да јавни интерес може да поништи приватне уговоре, тј. да није било могуће прихватити да читаво Царство буде угрожено због одлуке једног човека, N. OIKONOMIDÈS, *Le serment de l'impératrice Eudocie (1067) : un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, Revue des études byzantines*, 21, 1963 (= OIKONOMIDÈS, *Serment*) 125.

38 О заклињању над светим предметима види LAIOU, *The Emperor's word*, 352–353.

39 *Pach. I*, 136–139.

40 Анатема је подразумевала комплетно и трајно одвајање од тела и крви Христове и онемогућавала је излечење душе одлученог. Њен карактер је био неповратан и због тога ју је још Јован Хризостом забранио, а Црква је више волела да примени казну екскомуникације. Међутим, упркос забрани, анатема није изашла из употребе, OIKONOMIDÈS, *Serment*, 115. О казни екскомуникације, занимљиво је поменути и гледиште историчара Григоре, који у свом историјском спису наводи да је она замишљена да буде претња. Она би требало да служи као поука ономе ко не ходи прикладним путем, тако да када се над њим казна спроведе, он се из страха од злога поново окреће Богу, *Greg. I*, 192. 10–17.

41 МАТОВИЋ, *Завештања*, 182–183.

ЗАВЕШТАЊЕ ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА

Постепено уздицање Михаила Палеолога и с тим у вези постепено одстрањивање легитимног наследника престола довело је и до првог повлачења патријарха Арсенија са трона 1260. године. Међутим, Арсеније се на патријаршијску столицу вратио већ следеће године, после смрти Нићифора Ефеског (1260–1261) и по заузећу Цариграда. Сведочанство Георгија Пахимера најдетаљније описује тежину Палеологовог преступа, будући да је управо овај историчар, као човек Цркве, највише инсистирао на кршењу заклетви. Тако Пахимер наводи да је Палеолог сматрао да је, пре свега због тога што је повратио престоницу, заслужио да влада сам, што ће га и довести до тога да почини највећи грех према Богу и прекрши заклетве (εις Θεὸν πειθούσης ἀμαρτάνειν τὰ μέγιστα διὰ τῆς τῶν ὄρκων παραβάσεως).⁴² Помињући тежње Михаила Палеолога, Пахимер наводи да је цар покушавао да помири непомирљиво: повратак патријарха и неактивност законитог цара (συνάπτειν ἤθελε τὰ ἀσύναπτα, τὴν τε τοῦ πατριάρχου ἀποκατάστασιν καὶ τὴν τοῦ γνησίου βασιλέως ἀπραξίαν).⁴³ Посебно је илустративно да Пахимер у истој реченици неколико пута помиње термин παράνομος како би означио дела Михаила Палеолога (νῦν δέ, προαιρουμένου τοῦ βασιλέως παρανομεῖν, παρανόμοις ἄλλαις ἀρχαῖς συμπέρασμα παράνομον ἐπεισῆχθαι).⁴⁴ Ипак, без обзира на сву нелегитимност царевих поступака кулминација је достигнута ослепљењем десетогодишњег Јована IV Ласкариса.⁴⁵

На овакав акт Михаила VIII реаговали су поданици који су живели у пограничним крајевима источних провинција Царства⁴⁶ и већ поменути патријарх Арсеније. Када је патријарх сазнао за ослепљење Јована IV и да су тиме прекршене заклетве и закон према Богу (νόμοι καταφρονοῖντο Θεοῦ διὰ τῆς τῶν ὄρκων παραβάσεως), екскомуницирао је почетком 1262. године Михаила Палеолога (καὶ ἄμ' ἐπιφέρει τὴν τοῦ Πνεύματος τομὴν, τὸν ἀφορισμόν).⁴⁷ Цар се, међутим, надао да ће након покајања (μετάνοια) добити брзо разрешење и опрост (συγχώρησις). Говорећи о покајању и опроштају који је цар требало да добије због почињеног греха, Пахимер употребљава термин θερατεία, који подразумева бригу и лечење које покајање намеће грешнику због његове погрешке.⁴⁸ Како патријарх није попустио, Михаило је

42 *Pach. I*, 225. 23–24.

43 *Ibid.*, 229. 18–19.

44 *Ibid.*, 229. 12–14. Термин παρανομία пре свега је означавао девијацију, кршење закона православне доктрине, или неправилности у сфери приватног живота или претерано велико опорезивање, али не и кршење цивилног закона, А. LAIOU, *Law, Justice, and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries*, *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, eds. А. LAIOU, D. SIMON, Harvard 1994, 159.

45 *Pach. I*, 254–259.

46 *Ibid.*, 258–265.

47 *Ibid.*, 266–270; LAURENT, *Regestes*, № 1362.

48 *Pach. I*, 280, фн 1.

нашао правни лек за излаз из своје ситуације, те је тако донета синодална одлука да је патријарх презрео каноне који прописују давање разрешења од казне за покајника, а Арсеније је био оптужен за повреду величанства, будући да је одбијао да цару да терапију.⁴⁹ Такође, цар је наводио да је овакво стање било супротно икономији (ἀνοικονόμητον), а будући да је црквена икономија била политичка ствар, за њом се посезало поготову кад је требало извршити замену патријарха који се упетљао у политичке ствари и који је доводио до шизми и других раскола.⁵⁰ Уосталом циљ икономије је био да се избегне очајање покајника.⁵¹ Михаило Палеолог је једино патријарховом жељом за његовим одстрањивањем са царског престола, за шта је већ било касно, објашњавао овако тврдоглаво Арсенијево држање. Један од последњих покушаја помирења који је цар учинио био је да патријарху пошаље свог духовника, Јосифа, како би затражио од Арсенија примену дуго прижељкиване икономије. Јосифов покушај завршио се и његовим одлучењем из Цркве, догађајем који ће у каснијој борби Арсенијевих присталица против цара бити један од кључних аргумената за непризнавање законитости његове владавине и владавине његовог сина, Андроника II.⁵² Коначно, Арсеније је оптужен за заверу против цара, те је на захтев синода састављен акт о његовој демисији и екскомуникацији (τὸν τῆς συνόδου ἀφορισμόν) 1265. године.⁵³

Након Арсенијевог силаска са патријаршијског престола и изгнанства на острво Проиконисос у Цркви је настала велика шизма, будући да су се патријархове присталице наставиле борити против цара.⁵⁴ Претпоставља се, иако се не може тврдити са сигурношћу, да је као израз своје последње воље, патријарх сачинио својеврсно завештање (διαθήκη) у коме се занавек анатемисхе свако ко би се оглушио о његову осуду Палеолога и дао опроштај цару за грех који је починио према Јовану IV Ласкарису. Историчар Географије Пахимер помиње патријархово завештање као главни документ на који се позивала „странка“ арсенита, али му одриче веродостојност.⁵⁵ Занимљиво је, међутим, да ниједан до нас доспели извор из табора арсенита експлицитно не помиње документ, иако се оно што је у њему изражено свакако није заборављало и представљало је главне тачке којима су се арсенити служили у својој

49 *Ibid.*, 282–283, 294–297. Михаило Палеолог је чак претио да ће опрост за своје дело тражити од папе.

50 *Pach.* II, 329. 14; FAILLER, *Principe de l'économie*, 291.

51 С тим у вези посебно су важна два глагола μεταγινώσκω (покајати се) и ἀπογινώσκω (очајавати) и њихова вешта употреба од стране историчара Пахимера, *Pach.* II, 329, фн 3.

52 *Pach.* II, 332–335; LAURENT, *Regestes*, № 1365; V. LAURENT, *L'excommunication du patriarche Joseph Ier par son prédécesseur Arsène*, *Byzantinische Zeitschrift*, 30, 1929–30 (= LAURENT, *Excommunication*), 489–496.

53 *Pach.* II, 370–373; LAURENT, *Regestes*, № 1376.

54 Детаљно о арсенитској шизми види П. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Το κίνημα των Αρσενιατών 1261–1310. Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Athène 1999.

55 *Pach.* IV, 515, 17–22.

борби против првог Палеолога.⁵⁶ Оно што иде у прилог томе да се можда ради о фалсификованом завештању јесу и формални недостаци једног таквог акта. Најпре, недостаје патријархов потпис, што не приличи тако свечаном документу као што је био тестамент.⁵⁷ Затим, не наводе се ни сведоци у чијем се присуству морало састављати завештање.⁵⁸ Најзад, таквој врсти документа не приличи, с моралног аспекта, да исказује мржњу у последњим часовима живота састављача, већ се у тим случајевима превасходно иде на опроштај непријатељима.⁵⁹

Када је у питању садржина, завештање патријарха Арсенија почиње религиозном инвокацијом карактеристичном за документа овог типа.⁶⁰ Патријарх потом призива Бога и анђеле да буду сведоци кривоклетства (έπιορκία) и незаконитости (παρανομία) који су спроведени и које ће он изнети у својој последњој вољи (τελευταία μου βούλησις). Након што потврди већ уобичајеним формулама да прихвата одлуке седам васељенских сабора и наведе како се трудио да извршава све што се од доброг пастира очекивало, Арсеније прелази на конкретну нарацију. Он је постао патријарх у доба цара Теодора II Ласкариса, а борба коју ће тада повести није била борба верника против неверника, већ борба за удовице, сирочад и оне којима је учињена неправда. Цар је иза себе оставио сина као законитог наследника (καὶ τὸν αὐτοῦ παῖδα κληρονόμον τῆς βασιλείας καὶ αὐτοῦ διάδοχον κατέλιπε) и читав се клир, војска и народ са тиме сложио. Сви су се, међутим, сложили да као главешину (κεφαλή) изаберу Палеолога, те је то и учињено у току патријарховог одсуства. Тада су Палеолог и Ласкарис један другом положили ужасне заклетве, о чему су састављена и документа (Καὶ ὄρκοις φρικωδεστάτοις αὐτὸς ἑαυτὸν κατησφάλισε, καὶ τόμοι σὺν τοῖς ὄρκοις ἐγένοντο).⁶¹ Није прошло много, Палеолог је постао деспот и поново су дате заклетве, чак снажније од претходних, о чему постоје и писана сведочанства.⁶²

56 Сва до нас доспела документа арсенита (писмо Калиста епископу Солуна Манојлу Дисипату, аколутија за патријарха Арсенија, Похвално слово за патријарха Арсенија, писмо монаха Јакинта, једног од вођа арсенита), али ни познији историчар, Нићифор Григора, не помињу Арсенијево завештање као званичан акт. За арсенитска документа види I. SYKOUTRES, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά*, 3, 1930, 15–44; П. Г. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀκολουθία ἀνέκδοτος εἰς Ἀρσένιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 43, 1977–8, 365–383; П. Г. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνέκδοτος λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτωρειανόν, πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 45, 1981–82, 406–461; П. Г. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνέκδοτον Ἀρσενιατικὸν δοκίμιον ὑπὲρ τῶν σχιζομένων, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 48, 1990–1993, 164–280.

57 МАТОВИЋ, *Завештања*, 180.

58 *Ibid.*, 181–182.

59 LAURENT, *Excommunication*, 492. У тако помиљивом духу састављено је завештање патријарха Јосифа о чему ће надале бити речи.

60 *Arsenius, patr. Testamentum*, ed. J. P. MIGNE, *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeco-Latina*, Vol. 140, Paris 1887 (= *Arsenius, patr. Testamentum*), Coll. 948; МАТОВИЋ, *Завештања*, 180.

61 О изразу ὄρκοι φρικωδεστάτοι види LAIOU, *The Emperor's Word*, 353, № 19.

62 *Arsenius, patr. Testamentum*, Coll. 949.

Патријарх наводи да се лично борио за потврду заклетви, да је тражио да се сви закуну да се ништа лоше неће предузимати против законитог наследника и додаје да би у том случају сваки прекршај био санкциониран казном одлучења, док би прекршилац био предат ђаволу. Свакога ко би покушао да направи заверу против цара или чак да га убије, чекала је казна одлучења и анатема.⁶³

Те заклетве су, дакле, обавезивале и једну и другу страну. Није прошло много времена и Михаило Палеолог је Арсенија натерао да га крунише (πρὸς τὴν στέψιν ἡδὴ κατέπευγέ με). Палеолог је пронашао начин да заобиђе оно за шта се заклео да неће спровести и патријарх га је крунисао првог, чиме се починило оно што је заклетвом требало да буде онемогућено (ἀλώμοτον). Дакле, иако је предност и у церемонијалу и крунисању и помињању била резервисана за Јована Ласкариса, који је након Палеологове смрти требало самостално да преузме власт, учињено је управо супротно.⁶⁴ Сам Палеолог је желео да Јована Ласкариса потпуно сведе на статус приватног лица, да му се избрише сваки помен и одузму било какве одлике власти. У томе је успео код многих припадника клира, а ка истом циљу покушао је да приведе и Арсенија. Разуме се да му то није пошло за руком, те је онда ослепео младог цара, што је довело до тога да га Арсеније одлучи из Цркве. Овај је желео да за своје грехове добије опроштај. Међутим, како цар није показао покајање (μετάνοια οὐκ ἔδεικνυεν), нити је прекинуо да чини зла, Арсеније му није дао разрешење. Због тога је патријарх збачен са престола и послат у изгнанство, али и одлучен из Цркве. Завештање се затвара санкцијом – патријарх предаје Сатани и анатемише свакога ко би радио против праве вере, као и кривоклетнике и све оне који би покушали да његову последњу вољу преиначе.⁶⁵

Према садржини, завештање патријарха Арсенија у потпуности испуњава тестаментарну форму. Његов аманет предаје се његовој братији и свима онима који су били патријарховог мишљења. Сврха Арсенијевог завета управо и јесте била у томе да се очувају заклетве, осуде кривоклетници, пре свих цар Михаило VIII Палеолог и сви они који су са њим били у јединству, као и да се не дозволи да прекршаји прођу некажњено. Нема никакве сумње да текст овог завештања одражава оно на шта су се позивали арсенити, о чему сведоче њихови списи, као и дела историчара Георгија Пахимера и Нићифора Григоре. Грех првог цара династије Палеолог није се смео заборавити, о чему уосталом најбоље сведоче и наводи потоњих писаца који као разлог због кога цар никада није добио прикладну сахрану, између осталог, наводе и екскомуникацију спроведену од стране патријарха Арсенија.⁶⁶

63 *Arsenius, patr. Testamentum*, Coll. 952.

64 *Ibid.*, Coll. 952–953.

65 *Ibid.*, Coll. 956–957.

66 R. MACRIDES, Saints and sainthood in the early Palaiologan period, *The Byzantine Saint: University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. S. HACKEL, London 1981, 78.

ЗАВЕШТАЊЕ ПАТРИЈАРХА ЈОСИФА

Завештање (διαθήκη) патријарха Јосифа део је дискурса о арсенитској шизми која је уследила након сукоба Михаила Палеолога и патријарха Арсенија, и осликава помириатељски дух његовог састављача према струји арсенита, што није био случај са завештањем Јосифовог претходника.

Управо је патријарх Јосиф, духовник Михаила VIII, дао цару дугоочекивани опрост грехова. Цар је, према детаљним наводима Георгија Пахимера и сажетијем приказу Нићифора Григоре, пао ничице пред патријархом, исповедајући своја два највећа греха – гажење датих заклетви и ослепљење Јована Ласкариса.⁶⁷ Међутим, овим чином није стављена тачка на сукобе већ су се они наставили,⁶⁸ будући да један део клира није признавао Јосифа за патријарха, кога је, треба подсетити, патријарх Арсеније такође екскомуницирао.

Попут Арсенија, Јосиф је такође имао два патријархата. Први пут се повукао са трона пошто се противио потписивању Лионске уније, те га је на том положају наследио патријарх Јован Век (1275–1282). Међутим, по доласку новог цара, Андроника II Палеолога (1282–1328) на власт, Јосиф је враћен на патријаршијски трон, на коме је остао свега годину дана, будући да је већ био веома стар. Непосредно пред смрт, вероватно пре децембра 1282. године и вероватно пре повратка на патријаршијски трон, Јосиф је сачинио тестамент.⁶⁹ Историчар Пахимер наводи да је Јосиф, још пре доласка Андроника II на власт, између осталог, желео и да овим документом учини омаж његовом оцу, цару Михаилу, али је у брзини, у самом акту, испред царевог достојанства изостављен термин свети. Ово је разљутило Михаила VIII, који је решио да читаву ствар детаљније испита.⁷⁰ Разуме се да Михаило Палеолог, који је исте те године и умро, није стигао да се тиме надаље позабави, а садржина патријарховог завештања вероватно му не би била по вољи.

Документ почиње Јосифовом изјавом да он нема никаквих материјалних добара која би могао оставити, у чему му је Бог сведок.⁷¹ Шта је онда оно што он ипак оставља својим сродницима? Оставља им, наставља Јосиф, исповедање вере онакве какву је добио од својих претходника, какву је научио од детињства. У току његовог живота многе догме су прихваћене од Латина, чему се он, док је био на челу Цркве,

67 *Pach. II*, 397. 22–399. 14; *Greg. I*, 108. 6–8.

68 О свој сложености сукоба види V. LAURENT, *La fin du schisme arsénite, Bulletin de la section historique, Académie Roumaine*, 26, 1945, 227–244.

69 Занимљиво је да је у поседу првобитног рукописа патријарховог тестаментa био Теодор Скутариот, V. LAURENT, J. DARROUZES, *Dossier grec de l'union de Lyon (1273–1277)*, Paris 1976 (= LAURENT, DARROUZES, *Dossier grec*), 516.

70 *Pach. II*, 638–639.

71 О завештајној и пословној способности у византијском праву види МАТОВИЋ, *Завештања*, 43–48.

противио.⁷² Посебно је наглашено да је патријарх одбио да прихвати унију, те се нашао у егзилу где се и спрема да умре. Након што исповеди веру, Јосиф се посебно осврће на питање происхођења Светог духа од Оца, али не и од Сина, позивајући се на одредбе васељенских сабора и списе светих отаца. Исто тако прихвата све одлуке васељенских сабора, али и анатемиса све оно што су Оци анатемисали. Осим тога, Јосиф даје опроштај цару Михаилу за све што му је учинио и у ове и у предстојеће дане, јер је он био његов духовни отац, и моли да му и Бог опрости. Такође, патријарх моли и за опроштај Андронику II, Константину Порфирогениту, али и свима онима који су, под изговором да бране покојног патријарха Арсенија, лоше према Јосифу поступали. Управо се у томе и огледа помирљивост Јосифова према арсеницима, која је и требало да омогући Андронику II да коначно среди сукобе у Цркви. Завештање се затвара патријарховом наредбом да се, будући да Господ наређује да се он сада одвоји од тела, певају уобичајене молитве.⁷³

ТЕСТАМЕНТ АНДРОНИКА III ПАЛЕОЛОГА

Још један тестамент византијског цара, за кога такође посредно сазнајемо из навода историчара Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, састављен је у циљу обезбеђивања наследства престола. Интересантно је, међутим, да је цар овај документ саставио 1330. године, приликом тешке болести која је могла имати смртни исход. Царица Ана Савојска тада је била у другом стању и очекивало се рођење наследника. У случају да дете буде мушко, требало је да наследи очев престо.⁷⁴ Нићифор Григора наводи да је епитроп, дакле старатељ извршења цареве последње воље, требало да буде Јован Кантакузин (ἐπίτροπον δ' εἶναι τὸν Καντακουζηνὸν τὸν μέγαν δομέστικον. ἃ δὴ μόνα γραφεῖ παραδοθέντα ὡς διαθήκη γενόμεστα). Ниједном речју нису поменути ни Андроникова мајка, царица Рита Марија, али ни царев деда, Андроник II, како би се спречило да дође до непотребних немира у Царству.⁷⁵ Цар није подлегао болести, а царица је родила ћерку. Наследник престола, Јован V Палеолог (1341–1391), рођен је тек две године касније.⁷⁶

На другом месту у својој приповести, када говори о почетку грађанског рата између великог доместика Јована Кантакузина и регентства у Цариграду 1341. године, Григора наводи да се патријарх Јован XIV Калека (1334–1347) позивао на

72 О Јосифовом односу према унији види V. LAURENT, *Le serment antilatin du patriarche Joseph Ier* (Juin 1273), *Échos d'Orient*, 26, 1927, 396–407.

73 LAURENT, DARROUZES, *Dossier grec*, 516.

74 DÖLGER, *Regesten, Teil IV*, № 2755.

75 *Greg. I*, 440. 4–16. Детаљније о потенцијалним претендентима на престо види ПАВЛОВИЋ, *Савладарство*, 235–238.

76 Р. РАДИЋ, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 79–88.

извесни βιβλίον, односно τὰ τοῦ βασιλέως γράμματα, којим се патријарху поверавало старање о царици и деци. На тај начин, патријарх је покушао да на себе преузме старатељство (εἰς τὴν τῶν κοινῶν πραγμάτων ἐπιτροπικὴν διοίκησιν εἰσάγειν ἑαυτὸν ἐπειρᾶτο) над царевим малолетним наследником. Особито је занимљиво поменути како се том приликом Јован Калека позивао на пример патријарха Арсенија, у чије време се такође десило да царева воља није била испоштована.⁷⁷ Кантакузин је, према Григориним наводима, са своје стране тврдио да је њему, а не патријарху била поверена управа над државним стварима (ἐπιτροπὴ καὶ διοίκησις τῶν βασιλικῶν πραγμάτων).⁷⁸

Кантакузин и Григора се слажу у наводима да је патријарх Јован Калека сматрао да њему припада старање о Јовану V, због тога што су такве ствари биле уобичајене и раније. Међутим, посебно је важно навести да Кантакузин у свом историјском спису не наводи царев тестамент већ говори о могућем одлучењу (ἀφορισμόν) онога који би само покушао нешто против царевог деце. Велики доместик је, међутим, како наводи и сам, још раније инсистирао на томе да Андроник III обавезе поданике заклетвама (ὄρκοι) на верност Јовану V, како се после његове смрти ништа лоше не би десило. Цар је, међутим, одбио Кантакузинов предлог позивајући се на раније примере када се догађало да заклетве буду погажене,⁷⁹ што је вероватно алузија на случај Јована IV Ласкариса и Михаила VIII Палеолога. Може се, са извесном иронијом, приметити да само један век након жестоке полемике око тежине престапа везаног за кршење заклетви, византијски цар готово никакав значај њима не придаје, јасно стављајући до знања да оне нису и не могу бити обавезујуће. Без обзира на то да ли је то заиста био и лични став Андроника III или се пре ради о опасци вештог писца какав је био Кантакузин, чињеница је да ни Григора ни Кантакузин, приповедајући о грађанском рату четрдесетих година XIV века не инсистирају на кривоклетству у оној мери у којој су то у својим списима чинили историчар Пахимер и патријарх Арсеније.

Чини се да је патријарх Јован XIV Калека, ако је судити према изјавама Нићифора Григоре, у извесној мери злоупотребљавао поверени му положај понашајући се сасвим непримерено позицији коју је заузимао. Тако се потписивао црвеним мастилом, носио калиптру која није била уобичајена за црквеног поглавара, а чак му је било понуђено да носи и црвене ципеле,⁸⁰ што је ипак одбио. Григора је врло експлицитно осудио овај патријархов акт, наводећи да је поглавар византијске цркве требало да остане достојан одговорности свог положаја.⁸¹ Кантакузин је са

77 *Greg. II*, 579. 4–20.

78 *Greg. II*, 579. 23–584. 2.

79 *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I-IV, vol. II*, ed. L. SCHOPENI, Bonnæ 1831 (= *Cant. II*), 17. 13–18. 23.

80 Познато је да је патријарх Михаило Керуларије носио црвене ципеле.

81 *Greg. II*, 696. 15–701. 18.

своје стране настојао да у што негативнијем светлу прикаже чланове регентства, те је тако патријархово непримерено владање према деци цара Андроника означавао као противно законима (*παράνομος*). Осим тога, Кантакузин саопштава да се патријарх прогласио за оца и заштитника (*ἑαυτὸν πατέρα καὶ κηδεμόνα τοῦ νέου βασιλέως ἀνακηρύξας*) малолетног Јована V Палеолога.⁸²

Тестамент цара Андроника био је, дакле, састављен 11 година пре цареве смрти. О његовој садржини се, као што је јасно, ништа детаљније не може рећи. Зна се једино да, као и у случају тестамена цара Теодора II Ласкариса, ни овога пута сукоб није успео да се избегне, али је ипак епитроп Кантакузин, вероватно имајући пред собом јасан пример Михаила VIII Палеолога и његовог преступа који је скупо платио, деловао много пажљивије и са благонаклоношћу према ономе чија је легитимна права на престо требало да штити.⁸³ Иако не постоји никакав доказ за то да је управо случај првог Палеолога учинио да Кантакузин у многим ситуацијама оклева, не може а да се макар над тим питањем не замисли. На крају, Јован VI Кантакузин (1347–1354) јесте узурпирао власт и, иако је после седам година збачен са престола, успео је да осигура наслеђе својим потомцима, будући да је ћерку Јелену удао за Јована V Палеолога.⁸⁴

ЗАВЕШТАЊЕ ТЕОДОРА МЕТОХИТА

Последње и најспецифичније у низу завештања јесте песма великог логотета цара Андроника II, Теодора Метохита. За овај литерарни састав једног од највећих умова „ренесансе Палеолога“ претпоставља се да је настао двадесетих година XIV века. Иако су Шевченко и Федерстоун, који су објавили текст песме, склонили да је датују у почетак епохе првог грађанског рата (1321–1328), сам Нићифор Григора у својој *Ромејској исјорији* помиње да га је његов учитељ, Метохит, учинио наследником сопствене мудрости (*διάδοχον τῆς αὐτοῦ σοφίας ἐπέποιήκει με*), о чему је логотет писао у својим писмима, као и у другим делима која је касније у егзилу (1328–1330) састављао.⁸⁵ Веома близак однос учитеља и ученика видан је у Григориним литерарним саставима, посебно на страницама његовог историјског списа, у коме је са пажњом и пијететом грађен лик великог логотета.⁸⁶ Историчар

82 *Cant. II*, 420. 21–421. 7.

83 О слици Михаила Палеолога у Кантакузиновом делу види НИКОЛИЋ, ПАВЛОВИЋ, Михаило VIII, 162–172.

84 *Greg. II*, 583. 19–21.

85 *Greg. I*, 308. 22–309. 11; I. ŠEVČENKO, J. FEATHERSTONE, Two Poems by Theodore Metochite, *The Greek Orthodox Theological Review*, 26, 1981 (= *Metochites. Two Poems*), 12–13, no. 36.

86 Б. ПАВЛОВИЋ, „Ромејска исјорија“ Нићифора Григоре: исјоријска анализа дела, необјављена докторска дисертација, Београд 2018, 182–223, 478–479.

помиње да га је Метохит веома ценио и пуштао да борави код њега у манастиру Христа у Хори, који је велики логотет обновио.⁸⁷ Богата литерарна заоставштина Теодора Метохита најбоље сведочи о разноликим знањима која је поседовао, од којих је нека врло љубоморно чувао. Тако је велики логотет цара Андроника II једино свог ученика Григору упутио у знања из астрономије, науку за коју је Метохит често имао обичај да каже да је управо његовим залагањем и бављењем достигла неслућене висине.⁸⁸

Са падом цара Андроника II, са позиције је пао и Теодор Метохит, који је једно време боравио у изгнанству у Дидимотици, да би касније живот завршио у својој задужбини, манастиру Хора, 13. марта 1332. године.⁸⁹ У Хори, након његове смрти остао је да обитава управо Нићифор Григора, а чини се, иако типик манастира није сачуван, да је своја ктиторска права Метохит пренео на Григору. Наиме, када приповеда о сукобу са исихастама и тешком положају у коме се налазио, историчар наводи да су се и монаси, његови некадашњи пријатељи, окренули против њега. То је несумњиво био велики ударац за историчара који је, како то посебно истиче, још као младић живео у поменутом здању, а у том тренутку је већ навршио шездесету годину живота.⁹⁰ Григора се присећа својих безбрижних младалачких дана, наводећи како је радио заједно са тим дивним човеком који је обновио манастир (Метохитом – прим. аут.). Многи од монаха који су тада били живи умрли су, а нови су боравили ту по Григориној жељи (οἱ δ' εἰσὶ νῦν, πάντες εἰσὶν ἐμοῦ βουλομένου τὴν μονὴν ἅλλοτ' ἄλλως οἰκήσαντες τήνδε), јер му је Метохит поверио старатељство над манастиром, учинивши га његовим наследником после смрти (τὴν ἐπιτροπὴν... τῆς μονῆς... ἐπίστευε, ...διάδοχον ἑαυτοῦ κατέστησε).⁹¹

Из ове констатације нема сумње да је Метохит своја ктиторска права пренео на Григору, будући да је познато да су задужбинар, или онај коме је поверено право да се стара о манастиру, могли утицати на постављање игумана и избор братије.⁹² Међутим, ктиторско право над Хором није било и једина ствар коју је Метохит оставио свом ученику. Он га је дословно прогласио за „наследника своје мудрости“ и завештао му, у форми поменуте песме, својеврсног духовног тестаментa, своју огромну библиотеку и сву своју литерарну заоставштину.⁹³

87 I. ŠEVČENKO, *Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time, The Kariye Djami*, vol. IV, ed. P. UNDERWOOD, New York 1975, 19–91.

88 *Theodore Metochites. Two Poems*, 34–37.

89 Поводом Метохитове смрти, Григора је саставио монодију коју је укључио у *Ромејску исцџорију*, *Greg. I*, 475. 1–480. 13.

90 *Greg. II*, 1045. 18–20.

91 *Greg. II*, 1046. 3–9.

92 О правима и дужностима ктитора у Византији види С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији, *Глас Српске краљевске академије*, 168, 1953, 81–132; J. P. THOMAS, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington D. C. 1987, 253–258.

93 *Theodore Metochites. Two Poems*, 14–45.

Као што је јасно на самом почетку, песма великог логотета не подражава тестаментарну форму уобичајену за завештања. Ипак, овај литерарни састав отпочиње несумњивом изјавом воље завештаоца да има намеру да његовог најдражег Нићифора остави као наследника (διάδοχος) своје мудрости, како би његово наследство (κλήροιο) остало неоштећено и стога му предаје ове заповести у стиху (ἐπιτάγματα εἰν ἐπέεσσιν), исто онако као што је обичај међу смртницима да завештају својој деци у тестаментима (εἰν διαθήκαις) све оно што сматрају вредним чувања занавек. Метохит, дакле оставља Григору у поседу својих књига и мудрости, за коју се хвалио да је од њега стекао. Пошто му је Бог ускратио горућу жељу да се његови потомци одликују мудрошћу,⁹⁴ ипак му је доделио верног пријатеља, који је свој ум у потпуности посветио њему и који се посебно одликовао знањем стеченим од Метохита. Управо због тога је он и одлучио да Григори дозволи да покаже његова дела свима онима који жуде за новим сазнањима.⁹⁵ У наставку текста Метохит саветује и обавезује Григору да настави да се бави философијом, математиком и астрономијом, према којима је велики логотет гајио посебно поштовање. Григори се саветује да посебно изучава дела Аристотела, али и осталих античких учењака, који су на тим пољима испредњачили.⁹⁶ Метохит не крије своје задовољство Григором као учеником и понавља да га званично именује наследником његове мудрости – тог дивног наслеђа које је Григора посебно ценио. Такође, понавља да му на чување предаје све књиге које је саставио. Он их је сматрао својом децом коју је родио великим напорима и за које жели да остану очуване за будуће генерације.⁹⁷ А разнолика је била материја којом се логотет бавио, што надаље посебно истиче. Такође, читаоцу постаје сасвим јасно да на овај начин Метохит покушава да за себе обезбеди вечну славу и спас од заборавља.⁹⁸ Стога Метохит моли свог ученика да му услиши жељу и да буде непоколебљив чувар његове деце (књига – прим. аут.), како би заувек остали сигурни, док Григора обитава у овом Чувару (Хори),⁹⁹ коју је велики логотет и саградио као мирни и пријатни рај за свог ученика. Њега ће манастир штити од свих олуја и туга кроз читав његов земаљски живот; овде ће он обитавати слободан од свих мука, посвећујући се мудрости. Стога нека прими и нека чува са великом вољом све оно што му је Метохит завештао, како зарад њега тако и зарад свих оних који воле мудрост, ту верну дружбеницу, која ће се из свега изродити.¹⁰⁰ Истина је да Метохит није ни могао претпоставити колико су пророчке биле његове речи

94 Ова Метохитова опаска није тачна, пошто је познато да су његова деца Нићифор и Ирина Метохит били такође образовани. На крају, учитељ им је био управо Нићифор Григора.

95 *Theodore Metochites. Two Poems*, 28–29.

96 *Ibid.*, 30–37.

97 *Theodore Metochites. Two Poems*, 36–39.

98 *Ibid.*, 38–43.

99 Ту логотет прави игру речима са термином *χώρα*, *Theodore Metochites. Two Poems*, 42.

100 *Theodore Metochites. Two Poems*, 42–45.

везане за Григорино обитавање у Хори, које је у једном моменту постало све само не пријатно, будући да је манастир од 1351. до 1355. године био и његова тамница.¹⁰¹

*

Завештања и завети о којима је било речи несумњив су доказ богате књижевне ризнице коју су нам Ромеји оставили у наслеђе. Разноликост и одступање од форми, у које се истраживачи труде да укалупе списе којима се баве, само потврђују са коликом пажњом треба приступити сваком појединачном тексту.¹⁰² Иако поменути списи нису класична завештања и тестаменти, они по својој садржини (каткад и по форми), као што је показано, то свакако представљају. Није била реткост да документи имају и специфичне литерарне екскурсе који су их чинили богатијим и свечанијим, али јесте реткост да је једно завештање написано у форми песме. Ово, међутим, не искључује могућност постојања правог тестамена којим се регулисало наслеђе Метохитове литерарне заоставштине нити искључује могућност да је сама песма третирана као легитимни тестамент. Ни покушаји да се осигура наследник престола остављањем писане заоставштине нису били реткост. Посебан значај, међутим, представљају покушаји Цркве да се царева воља испуни, што сведочи, пре свега, о вишевековној борби духовне и световне власти. Најзад, завети које су нам оставили духовни пастири пре свега су морално били обавезујући и, без обзира на то да ли су у својој борби успели или не, тиме су постигли да се не забораве дела која нису смела бити почињена. На тај начин су и нама у аманет предали изјаве своје последње воље да је испоштујемо и дарујемо будућим поколењима на чување.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ANGELOV, D., *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*, Cambridge 2006.

Arsenius, patr. Testamentum, ed. J. P. MIGNE, *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeco-Latina*, Vol. 140, Paris 1887 (= *Arsenius, patr. Testamentum*), Coll. 948–957.

DÖLGER, F., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, Teil I–IV, München und Berlin 1924–1960.

FAILLER, A., Le principe de l'économie ecclésiastique vu par Pachymère, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 32, 4, 1982, 287–296.

George Akropolites. The History, Introduction, translation and commentary by R. MACRIDES, Oxford 2007.

101 Григора је затворен у Хору 1351. године, када је завршен сабор на коме је осуђен након диспута са Григоријем Паламом.

102 M. MULLET, *The Madness of Genre*, *Dumbarton Oaks Papers*, 46, 1992, 233–243.

Georges Pachymérés. *Relations historiques*, I–IV, édition, introduction et notes par A. FAILLER, traduction française par V. LAURENT, A. FAILLER, Paris 1984–1999.

Georgii Acropolitae *Opera*, Vol. I, recensuit A. HEISENBERG, editionem anni MCMIII et correctionem curavit P. WIRTH, Stuttgart 1978.

Ioannis Cantacuzeni eximperatoris *historiarum* I–IV, vol. II, ed. L. SCHOPENI, Bonnae 1831.

LAIYOU, A., Law, Justice, and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries, *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, eds. A. LAIYOU, D. SIMON, Harvard 1994, 151–185.

LAIYOU, A., The Emperor's word: chrysobulls, oaths and synallagmatic relations in Byzantium (11th–12th c.), *Travaux et mémoires*, 14, 2002, *Mélanges Gilbert Dagron*, 347–362.

LAURENT, V., DARROUZES, J., *Dossier grec de l'union de Lyon (1273–1277)*, Paris 1976.

LAURENT, V., L'excommunication du patriarche Joseph Ier par son prédécesseur Arsène, *Byzantinische Zeitschrift*, 30, 1929–30, 489–496.

LAURENT, V., La fin du schisme arsénite, *Bulletin de la section historique, Académie Roumaine*, 26, 1945, 227–244.

LAURENT, V., Le serment antilatin du patriarche Joseph Ier (Juin 1273), *Échos d'Orient*, 26, 1927, 396–407.

LAURENT, V., *Les registes des actes de patriarcat de Constantinople, Vol. 1, Fasc. 4 : les registes des 1208 à 1309*, Paris 1971.

MACRIDES, R., Saints and sainthood in the early Palaiologan period, *The Byzantine Saint: University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. S. HACKEL, London 1981, 67–87.

MULLET, M., The Madness of Genre, *Dumbarton Oaks Papers*, 46, 1992, 233–243. *Nicéphori Gregorae Byzantina Historia, I–II*, eds. L. SCHOPEN, I. BEKKER, Bonnae 1829–1830.

Nicetae Choniatae Historia, recensuit VAN I. A. DIETEN, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* XI, 1, Berlin 1975.

OIKONOMIDÈS, N., Le serment de l'impératrice Eudocie (1067) : un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, *Revue des études byzantines*, 21, 1963, 101–128.

PAVLOVIĆ, B., Some remarks on the divergences in the narrative of George Akropolites and Theodore Skoutariotes, *Science Journal of Volgograd State University*, Vol. 24, Issue 6, 2019, 150–172.

PAVLOVIĆ, B., Theodore II Lascaris as Co-Emperor: Reality and Missapprehensions in Byzantine Historiography, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 50, 2, 2013, 587–607.

ŠEVČENKO, I., FEATHERSTONE, J., Two Poems By Theodore Metochites, *The Greek Orthodox Theological Review*, 26, 1981, 1–45.

ŠEVČENKO, I., Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time, *The Kariye Djami*, vol. IV, ed. P. UNDERWOOD, New York 1975, 19–91.

SVORONOS, N., Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, *Revue des études byzantines*, 9, 1951, 106–141.

SYKOUTRES, I., Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά*, 3, 1930, 15–44.

THOMAS, J. P., *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington D. C. 1987.

Ἀνωμόμου σύνοψις χρονική, ed. K. SATHAS, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, Vol. 7, Paris 1894.

ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Π., *Το κίνημα των Ἀρσενιατῶν 1261-1310. Ἰδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Athène 1999.

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. Γ., Ἀκολουθία ἀνέκδοτος εἰς Ἀρσένιον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 43, 1977–8, 365–383.

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. Γ., Ἀνέκδοτος λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτωρειανόν, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 45, 1981–82, 406–461.

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. Γ., Ἀνέκδοτον Ἀρσενιατικὸν δοκίμιον ὑπὲρ τῶν σχιζομένων, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 48, 1990–1993, 164–280.

ЖАВОРОНКОВ, П. И., Избрание и коронация византийских императоров, *Византийский Временник*, 49, 1948, 55–59.

МАТОВИЋ, Т., Епитроп (ἐπίτροπος) – извршилац тестаментa, *Зборник радова Византjолошкој инстjтjуцијa*, 51, 2014, 187–214.

МАТОВИЋ, Т., Μετὰ θάνατον δῶρον у светогорским актима, *Περίβολος, Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, књ. II, ур. Б. МИЉКОВИЋ, Д. ЦЕЛЕБЏИЋ, Београд 2015, 427–442.

МАТОВИЋ, Т., *Завештања у архивама свейојорских манастира (XIII–XV век)*, необјављена докторска дисертација, Београд 2017.

МАТОВИЋ, Т., Одређивање наследниковог наследника и породични фидеикомис у византијским изворима, *Зборник радова Византjолошкој инстjтjуцијa*, 55, 2018, 201–214.

НИКОЛИЋ, М., ПАВЛОВИЋ, Б., Слика Михаила VIII у делима историчара епохе Палеолога, *Зборник радова Византjолошкој инстjтjуцијa*, 54, 2017, 143–181.

ОСТРОГОРСКИ, Г., Сацаровање у средњовековној Византији, *Из византjске историје и њеросојографије (= Сабрана дела III)*, Београд 1970, 180–191.

ПАВЛОВИЋ, Б., „Ромејска историја” Нићифора Григоре: историјска анализа дела, необјављена докторска дисертација, Београд 2018.

ПАВЛОВИЋ, Б., Савладарство Јована V Палеолога, *Зборник радова Византjолошкој инстjтjуцијa*, 55, 2018, 233–247.

ПАВЛОВЪ, А., Синодальный акт Константинопольскаго патриарха Михаила Анхіала 1171 года о приводѣ архiereевъ къ присягѣ на вѣрность императору Мануилу Комнину и его новорожденному сыну Алексѣю, съ формой самой присяги, *Византийский Временник*, 2, 1895, 388–393.

РАДИЋ, Р., *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993.

СТОЈАНОВИЋ, А., „Завештање“ Светог Теодора Студита као апологија православности Светих отаца из Газе Варсануфија Великог и Аве Доротеја, *Зборник радова Византјолошкој инститиуији*, 55, 2018, 29–43.

ТРОИЦКИ, С., Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији, *Глас Српске краљевске академије*, 168, 1953, 81–132.

ФЕРЈАНЧИЋ, Б., Савладарство у доба Палеолога, *Зборник радова Византјолошкој инститиуији*, 24–25, 1986, 307–383.

ШАРКИЋ, С., Појам тестаментa у римском, византијском и српском средњовековном праву, *Трећа југословенска конференција византјолога*, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ. Н. РАДОШЕВИЋ, Е. РАДУЛОВИЋ, Крушевац 2000, 85–90.